

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

NƏBİYEVƏ ZÖHRƏ PAŞA qızı

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
ADLIQ HALLI FƏLİ BİRLƏŞMƏLƏR

10.02.01 – Azərbaycan dili

*filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq
üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın*

AVTOREFERATI

Bakı – 2005

07/10/05

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və metodika kafedrasında hazırlanmışdır.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru,
əməkdar elm xadimi, professor
Y.M.SEYİDOV

Rəsmi opponentlər: AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
A.M.QURBANOV

filologiya elmləri doktoru
T.M.HACIYEV

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dillər Universiteti

Müdafiə « 15 » *noyabr* 2005-ci ildə saat 16 da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya elmləri doktoru və elmlər namizədi alimlik dərəcələri almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Şurasın (D.01.141) iclasında olacaqdır.

Ünvan: 370143, Bakı, H.Cavid prospekti 31, 5-ci mərtəbə, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « 5 » *oktyabr* 2005 ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru,
professor:

M. Məhdiyev **Q.İ.Məşədiyev**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» fərmanı Azərbaycan ədəbi dilinin tətbiq sahələrinin genişləndirilməsi, Azərbaycan dilinin orta və ali məktəblərdə tədrisi, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasından istifadə və s. problemlərin həyata keçirilməsində mühüm rol oynadığı kimi, Azərbaycan dilçilik elminin inkişafına da ciddi təsir göstərdi. Fərmanda Azərbaycan dilçiliyinin XX əsrdəki uğurları göstərilməklə bərabər, qeyd edilir ki, «Çox qəribo görünsə də, Azərbaycan dilçiliyinin sovet dövründə əldə edilmiş sürətli inkişaf tempi son illərdə aşağı düşmüşdür və bu sahədə bir durğunluq müşahidə olunur».

Fərmanda bu vəziyyət qeyd edilməklə yanaşı, dilçiliyimiz qarşısında duran vəzifələr də açıqlanır. İndi Azərbaycan dilçiliyində yeni yüksəliş başlanmış, Azərbaycan dili hərtərəfli tətbiq edilib öyrənilir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında maddə Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı üçün də stimül yaradır. Azərbaycan dilinin ən əhəmiyyətli tədqiqat sahələrindən biri onun qrammatik quruluşudur. Dilin qrammatik quruluşunun tədqiqi sahələr və mövzular üzrə aparılır, bu tədqiqatlar əsasında ümumiləşdirmələr aparılır.

Bizim müdafiəyə təqdim etdiyimiz dissertasiya Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun konkret bir məsələsinə həsr edilmişdir.

Mövzunun aktuallığı. Adlıq hallı feli birləşmələr, ümumən söz birləşmələri sistemində, xüsusən feli birləşmələr sistemində xüsusi yer tutur. Feli birləşmələrin formalaşması Azərbaycan dili felinin təsriflənməyənin üç forması ilə əlaqədardır: feli bağlama, feli sifət, məsdər. Məlumdur ki, felin təsriflənən formaları şəxsləşir və xəbər potensialı halında özünü göstərir, ona görə də felin təsriflənən formaları söz

birləşməsi əmələ gətirə bilmir; onlar təklikdə predikativ xüsusiyyətli olduğu kimi, başqa sözlərlə əlaqədə də bu xüsusiyyətlərini saxlayır, predikativ birləşmələrin, yəni cümlələrin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Felin təsriflənməyən formaları isə öz-özlüklərində belə predikativliyə malik olmur, ona görə də onlar tabe etdikləri sözlərlə birlikdə qeyri-predikativ söz birləşmələri, yəni əsl sintaktik feli birləşmələrin yaranmasına əsas verir.

Adlıq hallı feli birləşmələrin feli birləşmələr sistemində xüsusi yer tutmasının səbəbləri var. Məlum olduğu üzrə, feli birləşmələr birinci tərəflərinin, yəni asılı tərəflərinin ifadə vasitələrinə görə üç qrupa ayrılır: «ad+fel», «fel+fel» və «zərf+fel» tipli feli birləşmələr¹. Feli birləşmələr arasında ən zəngini «ad+fel» tipli feli birləşmələrdir. Adlıq hallı feli birləşmələr «ad+fel» tipli feli birləşmələr qrupuna daxildir. Bu bölgü öz-özlüyündə göstərir ki, adlıq hallı feli birləşmələr «fel+fel» və «zərf+fel» tipli feli birləşmələrdən ciddi fərqlənir. Ancaq adlıq hallı feli birləşmələrin spesifikliyi bununla qurtarmır. Adlıq hallı feli birləşmələr öz sistemi daxilində də, yəni «ad+fel» tipli feli birləşmələr daxilində də xüsusi yer tutur.

«Ad+fel» tipli feli birləşmələrin formalaşmasında feli bağlamalar, feli sifətlər, məsdər eyni fəallıqla iştirak edir. Adlıq hallı feli birləşmələrdə isə bu formalar, hətta onların ayrı-ayrı növləri (məsələn, feli bağlamaların hər bir növü) eyni dərəcədə çıxış edə bilmir. «Ad+fel» tipli birləşmələrin digər növlərində feli bağlama, feli sifət, məsdər həm mənə, həm də qrammatik cəhətdən tabe edən, aydınlaşdırılan tərəflər kimi özünü göstərir: kitaba baxanda, kitaba baxan, kitaba baxmaq; kitabı oxuyanda, kitabı oxuyan, kitabı oxumaq və s. Adlıq hallı feli birləşmələrdə də birləşmənin növünü birləşmənin ikinci tərəfində duran təsriflənməyən fel formaları müəyyənləşdirir; lakin belə birləşmələrin tərəfləri arasındakı mənə və qrammatik əlaqələr fərqlənir. Belə bir-

¹ Y.Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, «Məarif» nəşr., 1966, s.212.

ləşmələrdə mənaçı ikinci tərəf (feli bağlama, feli sifət, məsdər) birinci tərəfə tabe olur, qrammatik cəhətdən isə tərəflərin münasibəti məlum qrammatik (sintaktik) əlaqələrin heç birinə uyğun gəlmir. Tarixi inkişaf baxımından da adlıq hallı feli birləşmələrin özünə məxsus cəhətləri var. Adlıq hallı feli birləşmələrin spesifikliyi onlar haqqında fikir müxtəlifliyi üçün əsas veribdir və bu fikir ayrılığı indi də davam edir. Bütün bunlara görə Azərbaycan dilində adlıq hallı feli birləşmələrin istər sinxron, istərsə də diaxron planda tədqiqi aktuallıq təşkil edir. O da nəzərə alınmalıdır ki, adlıq hallı feli birləşmələrə ümumən feli birləşmələr fonunda müraciət edilmiş, gah elə birbaşa adlıq hallı feli birləşmə adı ilə, gah da tərkib adı ilə onlara nəzər salınmışdır. Ancaq bu birləşmələr ayrıca bir elmi tədqiqatın mövzusu olmamışdır. Təqdim etdiyimiz əsər bu məsələyə həsr edilmiş ilk dissertasiyadır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Adlıq hallı feli birləşmələrin tərəfləri arasındakı məna və qrammatik əlaqələr feli birləşmələrin digər növlərindəkindən tamamilə fərqlənir. Ümumən feli birləşmələrdə sırası ilə birinci tərəflərinin hər cəhətdən ikinci tərəflərə tabeçiliyi məsələsi aydınlaşdırılmışdır: durub→ baxmaq, tez→ gəlmək, tamaşaya→ baxmaq, insanı→ sevmək və s. Adlıq hallı feli birləşmələrin məna və qrammatik əlaqələri isə indiyə kimi aydınlaşdırılmamışdır. Araşdırma göstərir ki, feli birləşmələrin başqa növlərindən fərqli olaraq, adlıq hallı feli birləşmələrdə həm məna, həm də qrammatik cəhətdən ikinci tərəf birinci tərəfə tabe olur: insan← düşünəndə, yollar← ayrılanda, sən← işləyəndə və s. Bu birləşmələrin tərəflərinin qrammatik əlaqəsi qrammatika kitablarında qeyd edilən əlaqə növlərinin heç birinə uyğun gəlmir, bir forma isə (mən oxuduğum, sən bildiyin, siz gördüyünüz və s.) istisna təşkil edir. Dissertasiyada o da müəyyənləşdirilmişdir ki, adlıq hallı feli birləşmələr mübtədasi olan müəyyən şəxslı cümlələr potensialında formalaşır: bahar gələndə→ bahar gəlir, siz danışanda→ siz danışırırsınız və s. Dissertasiyada adlıq hallı feli birləşmələrin Azər-

baycan ədəbi dilində mövqeyi, inkişaf səviyyəsi, eləcə də bu birləşmələrin inkişaf yolları izlənilir və ümumiləşdirmələr aparılır. Bu cəhətdən Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun tarixən sabitliyi göstərilir.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Adlıq hallı feli birləşmələr bir tərəfdən isimlə, o biri tərəfdən fellə bağlıdır. Ona görə də bu birləşmələrin tədqiqi hər iki nitq hissəsinin semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini birləşmə fonunda aydınlaşdırmaq üçün əhəmiyyətlidir. Adlıq hallı feli birləşmələrin ad hissəsi substantiv səciyyə daşıyır. İsimdən başqa nitq hissələri bu mövqedə substantivləşir, bu substantivləşmə prosesinin incəliklərini təsəvvür üçün də araşdırma kömək göstərə bilər. Felin təsriflənməyən formalarının adlıq haldakı sözə münasibətdə nitqdəki mövqeyinin dəqiqləşdirilməsi, bu formaların istifadə yerlərini aydınlaşdırılması, qrammatika kitablarının müvafiq bölmələrinin mükəmməlləşməsi üçün bu tədqiqat elmi və metodiki əhəmiyyətə malikdir. İstər tarixən, istərsə də müasir ədəbiyyatın dilində özünü göstərən bir sıra üslubi məqamlar müəyyən dərəcədə adlıq hallı feli birləşmələrlə əlaqədardır: sən yazan – sən yazdığın – sənə yazdığın, mən yazan – mən yazdığım – mənim yazdığım və s. kimi adlıq hallı feli birləşmə və ismi birləşmə formalarının müvazi işlənməsi və bir-birini əvəz etməsi Azərbaycan ədəbi dilində norma halındadır.

Tədqiqatın istinad mənbələri: a) ümumi-nəzəri dilçilik əsərləri; b) bilavasitə söz birləşmələrinə aid tədqiqatlar; c) qrammatika kitabları, dərsliklər, dərs vəsaitləri; ç) Azərbaycan dilinin faktik materialları: «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarından başlamış Azərbaycan dilli bədii və digər əsərlərin dilindən, müasir dövrə aid bədii, elmi, publisistik əsərlərin dilindən toplanmış yüzlərlə faktlar. Nəzəri dilçilik fikrinin işığında faktik dil materialları araşdırılmış, müqayisələr edilmişdir.

Tədqiqatın metod və üsulları. Tədqiqat Azərbaycan dilinin faktik materialları üzərində müşahidələr və bu materialların araşdırılması əsasında aparılmışdır. Tədqiqat prose-

sində nəzəri dilçilik müddəalarının istiqamətvericiliyi nəzərə alınmaqla, faktik dil materialları əsas alınmışdır. Materialın tədqiqi həm sinxron, həm də tarixi (diaxron) planda aparılmışdır. Birinci üsulla müasir Azərbaycan ədəbi dilində adlıq hallı feli birləşmələrin forma və növləri təhlildən keçirilmiş, müasir vəziyyəti müəyyənləşdirilmişdir. İkinci üsulla Azərbaycan ədəbi dili tarixində adlıq hallı feli birləşmələrdən istifadə, ayrı-ayrı tarixi dövrlərə aid yazılı abidələrdə onların işlənmə tezliyi araşdırılmışdır. Faktlara yanaşma metodu belə olmuşdur: toplanmış misallar növ və formalar üzrə qruplara ayrılmış, sistemə salınmış və müxtəlif cəhətlərdən onların xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və metodika kafedrasında yerinə yetirilmiş, həmin kafedrada türkologiya kafedrasının əməkdaşlarının iştirakı ilə müzakirə edilərək müdafiəyə məsləhət görülmüşdür. Dissertasiyanın mövzusu üzrə doqquz məqalə çap olunmuşdur. Məqalələrin ümumi həcmi 4,5 çap vərəqədir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya «Giriş», iki fəsil, «Nəticələr» və «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın giriş hissəsində Ali Attestasiya Komissiyasının təlimatına uyğun olaraq, mövzunun aktuallığı, elmi-nəzəri, praktik əhəmiyyəti və s. haqqında məlumat verilir. Dissertasiyanın birinci fəslə «Adlıq hallı feli birləşmələrin müasir inkişaf səviyyəsi və əsas xüsusiyyətləri», ikinci fəslə «Adlıq hallı feli birləşmələrin inkişaf tarixi» adlanır.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Birinci fəsil

Adlıq hallı feli birləşmələrin müasir inkişaf səviyyəsi və əsas xüsusiyyətləri

Bu fəsil dörd bölmədən ibarətdir.

a) Azərbaycan dilçiliyində adlıq hallı feli birləşmələrə münasibətə dair. Adlıq hallı feli birləşmələrdə adlıq hal an-

layışı. Bu bölmədə bir-biri ilə bağlı olan iki məsələdən söhbət gedir. Azərbaycan dilçiliyinə, bəzən də ümumi türkoloji ədəbiyyata, ayrı-ayrı türk dillərinə aid əsərlərə nəzər salınır və bu araşdırmalardan belə bir ümumi nəticə çıxarmaq olur ki, söz birləşmələrinin başqa növləri, eləcə də bütövlüklə feli birləşmələr və onların ayrı-ayrı növləri müəyyən qədər tədqiqata cəlb olunsa da, dilçilik əsərlərində onlara yer verilsə də, adlıq hallı feli birləşmələr çox vaxt tədqiqatdan kənar qalmış, bəzən hətta feli birləşmələr sistemində onların adı da çəkilməmişdir¹. Prof. Y.Seyidovun «Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri» monoqrafiyasında feli birləşmələrin başqa növləri ilə yanaşı, adlıq hallı feli birləşmələrə yer ayrılırsa da, onların xüsusiyyətləri əhatə edilməmiş və məsələnin tədqiqi sona çatdırılmamışdır².

Dissertasiyanın birinci fəslinin bu bölməsində türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində adlıq hallı feli birləşmələrin uzun zaman tədqiqatdan kənar qalmasının səbəbləri də göstərilir: söz birləşməsi haqqında təlimin ismi birləşmələrlə məhdudlaşdırılması; feli birləşmələrin tədqiqində də adlıq hallı feli birləşmələrə diqqət yetirilməməsinin rus dilində bu tip birləşmələrin olmaması; birləşmələrin cümləyə bərabər tutulması.

Adlıq hallı feli birləşmələrdə adlıq hal məsələsi türkologiyada ismin adlıq halına münasibətlə əlaqədardır. Bir halda ismin halları onların mövqeyi ilə müəyyən edilir və ismin təsirlik halının mövqeyində duran, lakin hal şəkliçisi qəbul etməyən isim təsirlik halda hesab edilir³. İkinci və əsas mövqe

¹ Вах: Языки народов СССР. Том второй. Тюркские языки. М., изд. «Наука», 1966.

² Y.Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. B., «Maarif» nəşr., 1966.

³ Вах: М.Хüseynзадə. Мүасир Azərbaycan dili. Морфологија. III hissə. B., «Maarif» nəşr., 1983, s. 54-58; Мүасир Azərbaycan dili. II cild. Морфологија. B., «Elm», 1980, s. 60.

belədir ki, hal şəkilçisi qəbul etməyən isim, mövqeyindən asılı olmayaraq, adlıq halda hesab edilməlidir¹.

Bu münasibətlər feli birləşmələrin bölgüsünə də, xüsusən adlıq hallı feli birləşmələrə baxışa da təsir göstərir. Birinci mövqeyə görə, **kitab alınanda** adlıq hallı, **kitab alanda** isə təsirlik hallı feli birləşmədir; ikinci mövqeyə görə isə onların hər ikisi adlıq hallı feli birləşmələrdir. Biz ikinci mövqedə dayanır və bu tipli birləşmələrin hamısını adlıq hallı feli birləşmələr kimi qəbul edirik. Tədqiqata isə birinci tərəfi təsirlik hal mövqeyində olan (kitab alanda) feli birləşmələri daxil etmirik. Çünki qeyd edilən birləşmələrin hər ikisində birinci tərəflər adlıq halda olmaqla onlar arasında formal uyğunluq olsa da, mahiyyətcə onlar bir-birindən ciddi fərqlənir. **Kitab alanda** obyekt münasibətli adlıq hallı feli birləşmə olduğu halda, **kitab alınanda** (sən gələndə, Oqtay danışanda...) subyekt münasibətli adlıq hallı feli birləşmədir. Tərəfləri arasında semantik-qrammatik məna və qrammatik əlaqə baxımından da onlar bir-birindən ayrılır. Onlardan biri tamamlıq-xəbər (obyekt-predikat) potensialında, digəri mübtəda-xəbər (subyekt-predikat) potensialındadır.

v) Adlıq hallı feli birləşmələrin tərəfləri arasında sintaktik əlaqə məsələsi. «Birləşmə», yoxsa «tərkib»? bu bölmədə də bir-biri ilə bağlı iki məsələ qoyulur. Azərbaycan dilinin söz birləşmələrində, bir qayda olaraq, sırası ilə birinci tərəflər ikinci tərəflərə həm məna, həm də qrammatik cəhətdən tabe olur: böyük → şəhər, şəhərdə → yaşamaq, məktəbə → getmək. İki tərəfli əlaqəsi olan birləşmələrdə də məna yəni birinci tərəfin ikinci tərəfə tabeliliyi özünü göstərir: evin → qapısı, pəncərə → şüşəsi. Adlıq hallı feli birləşmələrdə isə bunun əksinədir. Burada həm məna, həm də

¹ Вах: Н.К.Дмитриев. Строй тюркских языков. М., изд. Восточной литературы, 1962, с. 153-161; А.Н.Колонов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., изд. АН СССР, 1960, с. 53; Y.Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya (nəzəri kurs). Bakı Universiteti nəşr., 2000, s. 236-250.

qrammatik cəhətdən birinci tərəf ikinci tərəfə deyil, ikinci tərəf birinci tərəfə tabe olur: sən←danışanda, hava←qaralanda. Bu birləşmələrin hamısında ikinci tərəflər birinci tərəflərə aid iş, hal, hərəkət bildirir. Sintaktik əlaqə məsələsi isə başqa cürdür. Adlıq hallı birləşmələrin yalnız bir formasında ikinci tərəfi dıgım... şəkilçili feli sifətlə ifadə olunan formasında ikinci tərəf birinci tərəflə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır: mən yazdığım, sən yazdığın, biz yazdığımız, siz yazdığınız. Adlıq hallı feli birləşmələrin digər növlərində isə sintaktik əlaqə dilçiliyimizdə qeyd edilən əlaqələrin (üzlaşma, idarə, yanaşma) heç birinə uyğun gəlmir. Bu məsələ açıq qalır.

Azərbaycan dilçiliyində eyni nitq faktı üçün həm «birləşmə» (feli birləşmə), həm də «tərkib» (feli tərkib) istilahlarından istifadə edilir. Dissertant bunu təbii hesab edir. Dissertasiyada məsələ belə qoyulur ki, bunlar bir-birini inkar etmir, həm də onlar eyni məqsədlə işlədilmir; bu adlar eyni nitq faktına müxtəlif cəhətlərdən yanaşma ilə əlaqədar işlənir. Biz eyni sözə bir halda lüğət vahidi, bir halda nitq hissəsi, bir halda isə cümlə üzvü deyirik. Burada da elə: eyni fakta bir halda feli birləşmə, digər halda feli tərkib deyir, «birləşmə» adı ilə bir cəhət «tərkib» adlı başqa cəhət tədqiq edilir¹.

c) İşlənmə tezliyi baxımından feli birləşmələr fonunda adlıq hallı feli birləşmələrin mövqeyi. Tərəflərinin ifadə vəsiyyətləri. Ümumxalq Azərbaycan dilində, eləcə də Azərbaycan ədəbi dilində feli birləşmələrin işlənmə tezliyi yüksəkdir. Cəfər Cabbarlının «Oqtay Eloğlu» pyesindən verilən bir mısalla bu tezliyi təsəvvür etmək olar: Siz **onu görmüş** olsaydınız. Əvvəllər milli **səhnə deyə** bir ayı kimi çalışırdım. Fəqət indi hər şeydə o! **Çalışarkən** yoran, yorularkən **qüvvətləndirən, gülürkən ağladan, ağlayarkən güldürən** həm o! **Zavallı ürəkləri telbətəl edib parçalayan** bu məhzun baxışlar, **tam üç**

¹ Bu haqda ətraflı məlumat üçün bax: Y.Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. B., «Maarif» nəşr., 1966, s. 193-211.

il sanki ilahi bir eşqin gözəlliklərini oxşayan xəyali mahnılar, sarsılmaz qüvvətləri sarsıdan, yorğun qolları güvvətləndirən bu dadlı ümidlər, bir qızın yanaqlarını öpən, qucan bu məsum qızartılar, bu qızartıları öpən zəif göz yaşları...

Bu fonda adlıq hallı feli birləşmələrin işlənmə tezliyi nisbətən zəifdir. Dissertasiyada bunun səbəbləri göstərilir və izah edilir. Həmin səbəblər bu bölmədə qoyulan digər məsələ ilə – adlıq hallı feli birləşmələrin tərəflərinin ifadə vasitələri ilə əlaqədardır: feli birləşmələrin başqa növlərinə nisbətən, adlıq hallı feli birləşmələrin tərəflərinin ifadə vasitələri həm nitq hissələri ilə ifadəsinə, həm qrammatik formasına görə xeyli məhduddur.

Feli birləşmələrin başqa növlərində olduğu kimi, adlıq hallı feli birləşmələrin də ikinci tərəfi felin təsriflənməyən formaları ilə ifadə olunur. Ancaq burada da fərq var. Feli birləşmələrin digər növlərinin ikinci tərəflərinin təsriflənən fəllərlə ifadəsində heç bir məhdudiyyət yoxdur. Burada eyni dərəcədə feli bağlamalardan, feli sifətlərdən, məsdərdən istifadə olunur. Belə bir fərq qoymaq olmur ki, məsələn, feli bağlamanın və ya feli sifətin bu və ya başqa bir növü feli birləşmənin ikinci tərəfində işlənmir. Ona görə də hər hansı bir nümunədə ikinci tərəfi asanlıqla dəyişmək olur: kitabı oxuduqca, kitabı oxuduqda, kitabı oxuyarkən, kitabı oxuya-oxuya, kitabı oxuyaraq; kitabı oxuyan, kitabı oxumuş (adam); kitabı oxumaq. Adlıq hallı feli birləşmələrin ikinci tərəflərinin ifadəsində belə sərbəstlik yoxdur.

Adlıq hallı feli birləşmələrin ikinci tərəfi daha çox feli bağlamalarla ifadə olunur, lakin feli bağlama formalarının hamısı burada iştirak edə bilmir; onların bir qisminin iştirakı isə feli bağlamanın cümlədəki qrammatik mənasından və rolundan asılı olur. Məsələn, -anda, -əndə şəkilçili feli bağlamalar heç bir məhdudiyyət olmadan adlıq hallı feli birləşmənin ikinci tərəfi ola bilər: mən danışıqda, mən görünəndə, sən oxuyanda, sən gələndə... -Araq, -ərək; -ib, -ib, -ub, -üb şəkilçili feli bağlamalar bu mövqedə çıxış edə bilmir. -A-

a, ə-ə; şəkilçili feli bağlamalar bir mənada adlıq hallı feli birləşmənin formalaşmasında iştirak edir, digər mənada isə həmin mövqedə çıxış edə bilmir. Onlar tərz bildirəndə və cümdədə təzzi-hərəkət zərfliyi olanda bu mövqedə işlənmir, başqa vəziyyətlərdə isə adlıq hallı feli birləşmə əmələ gətirə bilər: **Böyük dura-dura**, kiçik danışır.

Burada qanunauyğunluqlar nəzərdə tutulur. İstisnalar da var. Dissertasiyada bu istisnalara da diqqət yetirilir və misallar verilir.

Adlıq hallı feli birləşmələrin formalaşmasında feli bağlamalardan sonra ikinci yerdə feli sifətlər dayanır. Burada ən fəal feli sifət forması -an, -ən şəkilçili feli sifətlərdir: Rəşid **sən görə**n işin yüzdə birini görməyib. Yaxşı, **sən deyən** olsun (N.Xəzri). bununla belə, başqa feli sifət formaları da bu mövqedə çıxış edə bilər: **Mən tanıdığım** bir nəfər də yox idi (Mir Cəlil). **Beli bükülmüş** qocaların davada nə ölümü var? (H.Cavid). Topladığımız misallar göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dilində -acaq, -əcək; -malı, -məli; -ası, -əsi şəkilçili feli sifətlərlə formalaşan adlıq hallı feli birləşmələr işlənmir. Belələrinə düzəltmək olar, məsələn, **Sən gəlməli** ikən Əli gəldi. Bu, ümumi nəticəni inkar etmir.

Məsələnin adlıq hallı feli birləşmələrin formalaşmasında iştirakı müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün səciyyəvi sayıla bilməz. Ancaq az da olsa belələrinə təsadüf edilir: Gözümə tez yuxu getsin **Sən** mənim yuxuma **gəlmək** üçün (N.Xəzri). **Sən** məni bir daha **böyütmək** üçün Uşaq olum mən (N.Xəzri).

Adlıq hallı feli birləşmələrin formalaşmasında feli sifətlərin, məsələlərin, bəzən də feli bağlamaların iştirakı üçün hərdən köməkçi vasitələrdən də istifadə edilir. Dissertasiyada belələrinə aid nümunələr verilir, onların birləşmələrin formalaşmasında rolları izah olunur. Yuxarıda məsələli adlıq hallı feli birləşməyə aid verilmiş misallarda **üçün** qoşmasından istifadə olunmuşdur.

ç) Adlıq hallı feli birləşmələrin sintaktik mövqeyi. Bir sıra söz birləşmələrinin, eləcə də feli birləşmələrin cümlə üzvü kimi, tərəflərinə ayrılıb-ayrılmaması məsələsində dilçilikdə fikir ayrılığı var. Adlıq hallı feli birləşmələrin sintaktik rolunda isə belə bir fikir ayrılığı yoxdur. Ümumi fikir belədir ki, bu birləşmələr bütöv halda, tərəflərinə ayrılmadan cümlə üzvü kimi çıxış edir və bütün hallarda cümlənin müəkkəb üzvü olur.

Adlıq hallı feli birləşmələrin cümlənin hansı üzvü rolunda çıxış etməsində birləşmələrin ikinci tərəflərinin fərqi var. Məsələn, mübtəda rolunda ikinci tərəfi məsdərlə və substantivləşmiş feli sifətlə ifadə olunan adlıq hallı feli birləşmələr, tamamlıq rolunda ikinci tərəfi substantivləşmiş feli sifətlə ifadə olunan adlıq hallı feli birləşmələr çıxış edir: **Oğul ölmək** göz tökər, **Qardaş ölmək** bel bükər (bayatı). Amma bu **Allah vurmuş** oxuyub babı olub (C.Cabbarlı). **Mən yazanı** öz əlilə yaradanlar sağ olsun (S.vurğun). Təyin rolunda ikinci tərəfi feli sifət olan adlıq hallı feli birləşmələr işlənilir: **Sən çəkdiyin** soyuq ahlər buludlara toxundu (S.Vurğun). Zərflik rolunda ikinci tərəfi əsasən feli bağlamalarla ifadə edilən adlıq hallı feli birləşmələr çıxış edir. Ancaq ikinci tərəfi məsdərlə, feli sifətlə ifadə olunanların da zərflik rolu var, lakin azdır. Burada belə bir fərq də var ki, feli bağlamalarla formalaşan adlıq hallı feli birləşmələr heç bir əlavə vasitə olmadan zərflik ola bildiyi halda, feli sifətlə formalaşanlar əlavə vasitələrin köməyi ilə bu rolda çıxış edə bilər. Məsələn, **Müzakirələr qurtaranda** görüşüb ayrıldıq biz (R.Rza). **Gün azca çıxan** kimi çəkildik bağlara (S.Vurğun). Adlıq hallı feli birləşmələr zaman, təzi-hərəkət, qarşılıq-güzəşt, səbəb zərflikləri rolunda olur. Dissertasiyada bunlar izah edilir və misallar verilir.

İkinci fəsil

Adlıq hallı feli birləşmələrin inkişaf tarixi

«Sintaktik vahidlərin tarixinin öyrənilməsinin iki aspekti ola bilər: tədqiqatın obyektini hər hansı bir dil ola bilər; məsələn, rus, fransız, Azərbaycan, özbək və s. Sintaktik va-

hidlərin sintaktik tədqiqi qohum dillər qrupu məştabında aparıla bilər»¹. Dissertant birinci aspekt üzrə tədqiqat aparmışdır, yəni bir dilin, Azərbaycan dilinin bir sintaktik faktının tarixini – adlıq hallı feli birləşmələrin tarixini araşdırmış və həmin araşdırmanın nəticələri dissertasiyanın ikinci fəslində öz əksini tapmışdır.

Türk dillərinin tarixi qrammatikalarına aid əsərlərdə bu birləşmə növlərinə ya heç diqqət yetirilmir², ya da hərdən dolayısı ilə bu fakta toxunulur³.

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan dilində adlıq hallı feli birləşmələr tarixən zəngin olmuş və dilin tarixinin ayrı-ayrı dövrlərində onlardan istifadə edilmişdir. Bu tarix göstərir ki, ümumxalq danışığı dili zəminində adlıq hallı feli birləşmələrdən daha çox istifadə olunmuşdur. İkinci tərəfi məsdərlə ifadə olunan adlıq hallı feli birləşmələr bu cəhətdən xüsusi ilə fərqlənir. Belə ki, bu tip birləşmələrin işlənməsi «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində norma olduğu halda, sonralar müxtəlif inkişaf yollarından keçmiş, zaman–zaman işləkliyi azalmış, müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün, demək olar ki, işləkliyini itirmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslə dörd bölmədən ibarətdir.

a) «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində adlıq hallı feli birləşmələr. Bu əbədinin dilində adlıq hallı feli birləşmələrin işləkliyi onların formalaşma tarixinin qədimliyini də göstərir. «Kitab»ın əvvəlindən götürülmüş aşağıdakı kiçik mətn

¹ Б.А.Серебрянников, Н.З.Гаджиева. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., изд. «Наука», 1986, с. 254.

² Вах: Н.З.Гаджиева, Б.А.Серебрянников. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. М., изд. «Наука», 1986; Н.З.Гаджиева. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., изд. «Наука», 1973.

³ Вах: Н.А.Баскаков. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. Словосочетание и предложение. М., изд. «Наука», 1975, с. 161; А.М.Пѣрбак. Грамматика староузбекского языка. М.-Л., изд. АН СССР, 1962, с. 216.

bu əsərin dilində həmin birləşmələrin nə qədər çox işləndiyini göstərir:

Salqum-salqum **tan yelləri əsdigində**,
 Saqqalı boz ac **turğay sayradıqda**.
 Saqqalı uzun **tat əri banladıqda**,
 Bədəvi **atlar** issini görüb **oğradıqda**,
Ağlı, qaralı keçən çağda.
 Köks gözəl qaya tağlara **gün gökəndə**,
 Bəy **yigidlər** cilasınlar bir-birinə **qoyulan** çağda...

Yeddi misradan ibarət bu şeir parçasının misralarının hamısında feli birləşmə işlənmişdir, onların birindən başqa (ağlı, qaralı seçən), hamısı adlıq hallı feli birləşmələrdir. «Kitab»ın dilində belə nümunələr çoxdur. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı və onun dili haqqında xeyli əsər yazılmışdır. Ancaq bu əsərlərdə adlıq hallı feli birləşmələr tədqiqatə cəlb edilməmişdir. Hətta prof. Ə.Dəmirçizadənin «Kitabi-Dədə.Qorqud» dastanlarının dili» adlı kitabında da bu məsələyə yer verilməmişdir¹.

Adlıq hallı feli birləşmələrin ikinci tərəfinin feli bağlama, feli sifət və məsdərlə ifadəsi baxımından «Kitabi-Dədə Qorqud»dan sonrakı bütün dövrlərdə az və ya çox dərəcədə, bəzən isə ciddi fərq olsa da, «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində onlar, demək olar ki, bərabər işlənir.

Dissertasiyada bunların hər birinə aid misallar verilir və müqayisələr aparılır (s. 52-58). Burada bir-iki nümunə ilə kifayətlənirik: **Oğlan** anda **yığıldıqda** Boz atlı Xızır oğlana hazır oldu. **Adam içməyə**n acı sular sızınca, sızmasa, yek! Oğul üçün **ata ölmək** eyb olur.

v) XIII-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində adlıq hallı feli birləşmələr. Bu hissədə XIII əsrdə yaşamış Həsənoğlu-

¹ Bax: «Kitabi-Dədə Qorqud»un dili. B., APİ nəşri, 1959. Eləcə də bax onun: Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B., «Maarif» nəşriyyatı, 1979; H.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B., «Maarif» nəşriyyatı, 1995.

nun (**Bən ölücək...**) dilindən, «Dastanı-Əhməd Hərəmi» poemasının (**kəndi düşən** ağlamaz), «Oğuznamə»nin dilindən (**Oğlu ölən** ağlar, **oğlu olmayan** ağlar) misallar verilir. XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilini Qazi Bürhanəddin və İmaməddin Nəsimi təmsil edir. Hər iki sənətkarın şerlərinin dilində feli birləşmələr çox işlənmişdir, müqayisədə Q.Bürhanəddinin dilində daha çoxdur. Buna uyğun olaraq, adlıq hallı feli birləşmələr də bu şairin dilində çox yer tutur. Məsələn: feli bağlama ilə: **Canum** oda **düşəli** topraq edərək yüzimi. Feli sifətlə: Nola bana bu **irmaxlar axan** dəryayı göstərsin. Məsdərlə: Aşiq bənü məşuq **sən olmamaq** olmaz. İkinci tərəfi məsdərlə ifadə olunan adlıq hallı feli birləşmələr «Kitabi-Dədə Qorqud»un dili üçün olduğu kimi, Q.Bürhanəddin şerlərinin dili üçün də səciyyəvidir.

İ.Nəsiminin şerlərinin dilindən: İçdim ləblərin şərbətini **cam olmadan** hənuz. **Sən bilən** dili bu gün yəni Süleyman nə bilür? İ.Nəsiminin dilində ikinci tərəfi məsdər olan cəmi üç adlıq hallı feli birləşmə işlənmişdir: Şol şəkərdildən rəvamıdır, Şəha, Mən mühübbə **Sən** acı söz **söyləmək**. Taki **əmrullah qılıncı** boynuna **düşmək** üçün Zahidi gör kım... **Yarın vüsah** yarına **qalmaq** gümanədir. Bu üç misaldan birincisini prof. Y.Seyidov «Nəsiminin dili» kitabında qeydə almış və belə hesab etmişdir ki, Nəsiminin dilində birçə dəne belə birləşmə işlənmişdir¹.

Dissertasiyada, XIV-XVI əsrlərdə yaşayıb-yaratmış, lakin çoxunun əsərləri tam halda dövrümüzə qəlib çatmayan bir sıra şairlərin (məsələn, Şah Qasim Ənvar, Bədr Şirvani, Hamidi, Cahanşah Həqiqi, Fəzli, Həqiri, Təbrizi və başqalarının) şerlərinin dilinə nəzər yetirilmiş, həmin şerlərdə adlıq hallı feli birləşmələrin işlənmə vəziyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Xətəinin və Füzulinin əsərlərinin dili isə xüsusi olaraq tədqiqata cəlb edilmişdir, onların əsərlərinin dilində

¹ Bax: Yusif Seyidov. Nəsiminin dili. B., «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1996, s. 200.

işlənən adlıq hallı feli birləşmələr ətraflı təhlildən keçirilmişdir. Bir-iki misal.

Xətəinin şerlərinin dilindən: Leyk bu cismim içində laməkandır **sən deyən**. Ol **pəri getdikdə** aləm necə heyran olmasın. Ey müsəlman, **ahülar şiri inkar etmək** nədir?

Füzulinin şerlərinin dilindən: Yar bidad eyləməz **üşşaq fəryad etmədən**. **Eşq olan** yerdə nədir aram, ya neylər şəkib? Eşqin rəsmi **aşiq öyrənmək** gərək pərvanədən.

c) XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində adlıq hallı feli birləşmələr. Bu hissədə XVII əsr şairləri Məlik bəy Ovçunun, Məsihinin, Saib Təbrizinin, Qövsü Təbrizinin Azərbaycan dilində yazdıqları əsərlərinin dilində işlənmiş adlıq hallı feli birləşmələr nəzərdən keçirilir.

Məlik bəy Ovçunun 800 mistralıq şerlərinin dilində cəmi on yeddi adlıq hallı feli birləşmə işlənmişdir. Onlardan gördü feli sifətlə, on üçü feli bağlama ilə formalaşmışdır; məsdərlə formalaşanı yoxdur. Məsihinin «Vərqa və Gülşə» poemasının dilində adlıq hallı feli birləşmələr olduqca fəaldır, həm də burada məsdərlə formalaşanlar kifayət qədər işlənmişdir. Sonuncuya aid iki misala diqqəti cəlb edirik: Vəqt oldu **qoyulmaq** onlara **ad**. **Can çıxmaq** üçün açıldı rövzən. Saib Təbrizinin Azərbaycan dilində yazdığı on yeddi şerdə beş adlıq hallı feli birləşmə işlənmişdir. Onlardan biri feli sifətlə, gördü feli bağlama ilə formalaşmışdır. Qövsü Təbrizinin şerlərinin dilində adlıq hallı feli birləşmələr kifayət qədər işlənmişdir. Həm də onların formalaşmasında felin təsriflənməyən formalarının hər üçündən istifadə olunmuşdur. Onun bir şerində doqquz belə birləşmə işlənmişdir: yar gəlinə, dildar gəlinə, memar gəlinə...

XVIII əsr şairləri M.V.Vidadinin və M.P.Vaqifin şerlərinin dilində adlıq hallı feli birləşmələr xeyli yer tutur. Vidadinin doqquz beytlik şerinin hər beytində adlıq hallı feli birləşmə işlənmişdir: yar olmayan, vəfadar olmayan, xiridar olmayan... Vidadinin şerlərində məsdərlə formalaşan adlıq hallı feli birləşmə yoxdur. Vaqifin şerlərində isə hər üçü var.

dəsi olduqca zəifləmişdir. Hətta bu forma müasir Azərbaycan ədəbi dilində işləmə tezliyini itirmişdir.

6. В.А.Серебренников və N.Z.Насиёева yazırlar: «Если взять за исходную точку состояние, предшествующее распаду тюркского проязыка, то можно утверждать, что глагольные словосочетания так же, как и атрибутивные словосочетания, не претерпели каких-либо значительных изменений, поскольку падежная система периода позднего проязыка в современных тюркских языках в основном сохраняется»¹. Bu fikir ümumi halda Azərbaycan dilinin söz birləşmələrinə, o cümlədən, adlıq hallı feli birləşmələrə də aiddir. Lakin adlıq hallı feli birləşmələrin əsas tərəflərinin ifadəsi baxımından müəyyən dəyişikliklərin olması faktları da var.

Dissertasiya mövzusu üzrə çap olunmuş məqalələr:

1. Azərbaycan dilində adlıq hallı feli birləşmələrin inkişafı tarixindən (birinci məqalə). «Bakı Universitetinin xəbərləri». Humanitar elmlər seriyası. 2001-ci il, №3, səh. 29-37.

2. Adlıq hallı feli birləşmələrin müasir inkişaf səviyyəsi. «Bakı Universitetinin xəbərləri». Humanitar elmlər seriyası. 2002-ci il, №1, səh. 37-47.

3. Adlıq hallı feli birləşmələrin ifadə vasitələrinə görə işlənmə tezliyi. «Dil və ədəbiyyat» nəzəri, elmi-metodik jurnal. 2002, №1 (33), səh. 15-17.

4. XIX əsr ədəbi-bədii dilində adlıq hallı feli birləşmələr. «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi» jurnalı, 2002-ci il, №3, səh. 60-63.

5. XIX əsr ədəbi-bədii dilində adlıq hallı feli birləşmələr (ikinci məqalə). «Bakı Universitetinin xəbərləri», 2002-ci il, №2, səh. 16-25.

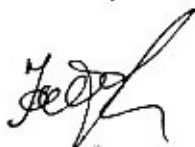
¹ В.А.Серебренников, Н.З.Гаджиева. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., изд. «Наука», 1986, с.265.

6. Azərbaycan dilçiliyində adlıq hallı feli birləşmələrə münasibət. Dil və ədəbiyyat 3(37), 2003, s.17-18.

7. Adlıq hallı feli birləşmələr sistemində adlıq hal anlayışı. Azərbaycan Respublikası «Təhsil» cəmiyyəti, sosial bilgiler, №3, 2003, s.13-15.

8. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində adlıq hallı birləşmələr. Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, №2, 2003, s.55-61.

9. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilində adlıq hallı feli birləşmələr. Bakı Universitetinin xəbərləri, humanitar elmlər seriyası, №4, 2003, s. 14-19.

Verbal word combinations with nominative case Summary

In azerbaijan philology, or in turkology as a whole the investigation of the verbal word combinations dates from the late period of 1950 s. Nevertheless in most cases verbal combinations with nominative case could stay out of sight, but the notes dealing with the verbal word combinations could be started with the word combinations in accusative case. But relatively the most voluminous information with the verbal word combinations in nominative case was firstly introduced in a monographic work on the word combinations in the whole (Y.Scidov, Word combinations in the azerbaijanian literary language, B., 1966, 1992). It means that these very word combinations were neither the objects of synchronical nor the diachronical aspects as well. In this thesis the author reveals the reasons being made up here.

In comparison with a number of languages (for ex. Russian) verbal word combinations with nominative case are considered the most specific one. Because of their investigation this study acquires a special value for the grammatical structure of the azerbaijan language.

The author worked at the thesis according to the author in accordance with the requirement of the «Higher Attestation Commission» (N.A.K. in azerbaijan language) is dealing with the actuality, scientific, practical, and the theoretical values of this research work.

In the first chapter «The Contemporary level of the development and the main specification of the verbal word combinations in nominative case», the author is dealing with the following problems:

- a) the relation of the verbal word combinations in nominative case in azerbaijan philology, the notion of the nominative case in the mentioned word combinations.

- b) the syntactical ties in verbal word combinations with the nominative case «word building» or «combination»;

- c) the position of the verbal word combinations with nominative case in the plan of the periodicity; the meaning of the expression of sides of the given word combinations;

d) the syntactical position of the verbal word combinations with nominative case.

The second chapter of the thesis is called «The history of the development of verbal word combinations in nominative case», where the author is dealing with the way of the development of the given verbal word combinations with «Book of Dada Gorgud» and period up to the XIX c.

The second chapter consists also of four subtitles.

a) verbal word combinations with nominative case in the language of the «Book of Dada Gorgud». Multiplicity and variety of variants shows that in azerbaijan language these word combinations have rather ancient history of their formation. In the modern literary language one can meet infinitive word combinations with nominative case used from time to time, but in the language of the epos literature they can be estimated as a norm; b) «Verbal word combinations with nominative case in the azerbaijan language of the XIII-XVII cc.». The research has been carried out mainly on the materials of such great masters of word as G.Burhanaddin I.Nasimy, Sh.I.Khatai and M.Fizuly. In comparison with the language of the epos «The Book of Dada Gorgud», in that period the periodicity of the using of infinitive -verbal word combinations with nominative case is going to be weakened.

c) «Verbal word combinations with nominative case in azerbaijan literary language of the XVII-XVIII cc.» In the work of Azerbaijani authors of the XVIIc (M.B.Ovchuh, Macihy, S.Tabrizy, G.Tabrizy) and of the XVIII (M.V.Vidady, M.P.Vagif) can be met rather great amount of such word combinations. Nevertheless there are also some distinction; d) «Verbal word combinations with nominative case in the azerbaijanian literary language of the XIXc.». In this period one can meet with the progress of the various styles of the literary language, more over stabilizing the grammatical structure. All these can be presented as the richest material and in the field of the verbal combinations with nominative case.

The thesis is endefin with the «Conclusion» consisting of six points and the list of 135 literary sources.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТУ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

НАБИЕВА ЗОХРА ПАША кызы

**ГЛАГОЛЬНЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ
С ИМЕНТЕЛЬНЫМ ПАДЕЖОМ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

10.02.02 – азербайджанский язык

АВТОРЕФЕРАТ

*диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук*

Баку - 2005